
MÜZELER ve ŞAMANİZM: “HURTUYAH-TAS AÇIK HAVA MÜZESİ” ÖRNEĞİ

Museums and Shamanism: The Sample “Hurtuyah-Tas Open Air Museum”

Abdülsselam ARVAS¹

Geliş: 18.05.2017 / Kabul: 20.10.2017

DOI: 10.29029/busbed.314805

Öz

Günümüzde, müze kavramı olayları ve hatta nesnelere içerecek şekilde genişlemiştir. Müze anlayışının değişimiyle birlikte dünyanın farklı ülkelerinde “kukla müzesi”, “müzik aletleri müzesi”, “eski ev gereçleri müzesi” gibi pek çok müzeler kurulmuştur. Bu eğilime uygun olarak, açık hava müzeleri sadece nesnelere sergilendiği yer değil, aynı zamanda insanların belirli bir kültürün her alanıyla bağlantı kurmasını sağlayan mekânlar olmuştur.

Bu bağlamda “Hurtuyah-Tas Açık Hava Müzesi”, Güney Sibirya’daki Türklerin etnik bir grubu olan Hakaslar için önemli bir mekândır. Yüzyıllardır Hakaslar, “Tas-İne”nin (Taş Anne) yardımını talep etmek ve kısırlığa karşı dua etmek için Hurtuyah-Tas’a gelmektedir. Bu heykel, Hakaslar tarafından doğurganlık ve bolluğun sembolü olarak kabul edilmektedir. Şamanın yardımıyla, aile yapılan ritüel ve dualar aracılığıyla çocuk istemektedir. Eski zamanlardan beri mevcut olan “Tas-İne” artık bir “camekan” içinde korunmaktadır. Ayrıca, Hakasya’nın en önemli simgelerinden biri olarak kabul edilen heykel korumaya alınmış ve bu amaçla bir açık hava müzesi kurulmuştur. Bu makalenin amacı, Hakasya’daki “Hurtuyah-Tas Açık Hava Müzesi”ne dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Hakasya, Hakaslar, müze, Şamanizm, ritüel.

---

1 Doç. Dr. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, e-mail: aarvas@karatekin.edu.tr

Abstract

Nowadays the concept of a museum has expanded to include events and even objects. As a result, one may see a wide array of museums in different parts of world dedicated to sundry items and activities, such as puppets, musical instruments, vintage household appliances, as well as many other objects. In accordance to this trend, the concept open-air museums are also emerging not also as a place for the exhibition of objects, but also as a reserve that enables people to connect with every aspect of a particular culture.

In this context the “Hurtuyah-Tas Open-Air Museum” is an important venue for the Khakas nation, an ethnic group of Turkic peoples in southern Siberia. For centuries, Khakas have been coming to Hurtuyah-Tas to pray against sterility and invoke the help of “Tas-İne (Stone-Mother)”. This sculpture is perceived as a symbol of fertility and abundance by the Khakas nation. With the help of a shaman, the family requests a child by means of rituals and prayers. “Tas-İne”, which has stood since ancient times, is now kept within glass “churt” for protection. An open-air museum has also been established with the aim of maintaining and protecting the sculpture, which is considered one of Khakassia’s most important landmarks. The aim of this paper is to draw attention to the “Hurtuyah-Tas Open Air Museum” in the Khakassia.

Keywords: Khakassia, Khakas, museum, Shamanism, ritual.

Giriş

Eskiden “müzeler” sadece önemli ve ciddi görülen ve özellikle kapalı mekânlar olan “saray”, “şato”, “köşk”, “cami”, “kilise” gibi yerler olarak algılanırken günümüzde artık bu anlayışın değiştiği görülmektedir. Yani bugün toplumdaki herhangi bir “olay”ın, “olgu”nun, “nesne/ler”in “müzeleşeceği/müzeleştirilebileceği” anlayışı benimsenmektedir (Özdemir, 2004: 156). Bu algı değişimiyle birlikte dünyanın farklı ülkelerinde “kukla müzesi”, “spor müzesi”, “müzik aletleri müzesi”, “eski ev gereçleri müzesi”, “tuz müzesi”, “şeker müzesi” gibi pek çok müzeler kurulmuştur (Özdemir, 2004: 159). Bunun yanısıra günümüzde “kültür”ün her alanıyla ilgili olarak “açık hava müzeleri” de kurulmuş ve kurulmaya devam etmektedir. Nitekim bu hususun önemini kavrayan Türkiye’deki bilim çevreleri konuyla ilgili bilimsel faaliyetler gerçekleştirmektedir.

Hemen belirtmemiz gerekir ki dünyanın gelişmiş ülkeleri bu hususun önemini çok önceden kavrayarak konuyla ilgili önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu ülkelerin arasında yer alan Rusya Federasyonu da daha erken dönemlerde “müzecilik”le uğraşmasına rağmen XIX. yüzyılın sonunda bu hususa bir bilim dalı olarak bakmış, “müzebilimi” anlamına gelen “muzeologiya” veya “muzeyevedenie”

kavramlarını kullanmaya başlamıştır. Nitekim bu ülkede konuyla ilgili pek çok çalışma da yapılmıştır (örn: 1984a; 1984b; 1990; 2003; Bulkin-Çugunov, 1978; Kobko, 1999). Rusya Federasyonu aynı zamanda bünyesinde bulundurduğu değişik Türk halklarının muhtar cumhuriyetlerinde genel “müze”ler yanısıra “açık hava müzeleri” de kurmuştur.

Böylece bir taraftan onlara “*kültürünüze değer veriyorum ve koruma altına alıyorum*” mesajını vererek bu muhtar Türk cumhuriyetlerini kuvvetli bir bağla kendisine bağlamayı başarmış, öte taraftan Türk halklarının dünya kültürel mirasına sağladığı katkıyı teğet geçmediğini (!) dünya kamuoyuna yansıtmak istemiştir. Rusya Federasyonu’ndaki Altay, Tuva, Yakutistan, Buryatya gibi “Muhtar Türk Cumhuriyet”leri yanısıra yine muhtar bir cumhuriyet olarak varlığını sürdüren “Hakas Türkleri” de Sibiry’a’nın güneyinde ve bu federasyonun içerisinde bulunmaktadır.

1. Hakasya Muhtar Cumhuriyeti’ndeki Müzeler

Hakasya Muhtar Cumhuriyeti’nde gerek müzeleri (2010; Kızlasov, 1985) doğrudan ele alan gerekse buradaki müzelerin tarihini (Feoktistova, 2006) konu edinen çalışmalar bulunmaktadır. Hakasya’da müzeler genelde üç şekilde kurulmuştur: “devlet müzeleri”, “belediye müzeleri” ve “açık hava müzeleri”. Ancak bazı kaynaklarda bu müzeler bulunduğu “şehir”, “belediye” veya “okul” adıyla da anılabilmektedir (Semigin, 2007: 395-397). Bunlardan bazıları hem devlet hem belediye hem de açık hava müzeleri arasında sayılabilmektedir. Devlet müzeleri “L. R. Kızlasov Hakas Milli Yöresel Müzesi” ve “Hakas Ulusal Kazanovka Koru-Müzesi” (Burası aynı zamanda bir “açık hava müzesi”dir) adlarını taşımaktadır (2010).

Belediye müzeleri ise şunlardır: “Abakan Tablo Galerisi” / Abakan şehri; “Abaza Tarihi-Yöresel Müzesi” / Taştıp ili; “V. V. Andriyaşev Sorsk Şehir Müzesi” / Ust-Abakan ili; “Çernogorsk Şehri Tarih Müzesi”; “Sayanogorsk Şehri Yöresel Müzesi”; “N. F. Katanov Askiz İli Yöresel Müzesi”; “Verşino-Töi Belediyesi Tarihi-Yöresel Müzesi” / Askiz ili; “Taştıp Belediyesi Yöresel Müzesi” / Taştıp ili; “D. S. Laletina Şira İli Yöresel Müzesi”; “Bograd İli Yöresel Müzesi”; “Ordjonikidzevsk İli Müzesi” / Kopevo Köyü; “Altay İli Yöresel Müzesi” / Bely-Yar Köyü; “S. P. Kadışeva Müze Evi” / Şira ili; “Sunduki Koru-Müzesi” / Ordjonikidzevsk ili; “Sulek Koru-Müzesi” / Ordjonikidzevsk ili (2010).

Açık hava müzeleri ise şöyledir: “Birinci ve Dördüncü Sunduki Koru-Müzesi” / Ordjonikidzevsk ili; “Ulu Hurtuyah Taş Koru-Anhakovsk Müzesi” / Askiz ili; “Ust-Sos Açık Hava Müzesi” / Beya ili; “Boyar: Kadim Vatan” / Bograd ili; “Kadim Salbık Step Kurganı” / Ust-Abakan ili; “Şira Arkeoloji Parkı” / Şira ili;

“Poltakov Haya Hoos Kaya Sanatı Müzesi” / Askiz ili; “Arbı Açık Hava Müzesi” / Taştıp ili (2010).

2. Şamanizm ve “Hurtuyah-Tas Açık Hava Müzesi”

2.1. Şamanizme Kısa Bakış

“Şamanizm” teriminin “şaman” sözcüğünden hareketle ortaya atıldığı ve genel itibariyle bir “inanç”, “inanç sistemi” veya “din” karşılığı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Büyük çoğunluğu eski Sovyet bilim adamları olan Mikaylovskiy, Haruzin, Potapov, Alekseev gibi şahıslar şamanizmi Türklerin orijinal dini kabul ederken, Mircea Elide, Jean Paul Roux, Hikmet Tanyu, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu gibi bilim adamları ise onu bir din değil Kuzey Asya topluluklarının dini duygularını içeren ve öteki alem varlıklarına hükmeden “kült” olarak görmektedirler. “Şaman” kavramı için ise dört farklı görüş öne sürülmektedir. “Şaman”ın, Hindistan’daki Pali dilinde “*ruhlardan esinlenen kişi*” anlamına gelen “samana” veya Sanskritçe’de “*budacı rahip*” anlamına gelen “samana” yahut Mançu dilinde “*oynayan zıplayan, bir iş görürken sürekli olarak hareket eden*” anlamındaki “saman” veyahut Tunguz kökenli “*şan-man*” sözcüğünden türediği ileri sürülmüştür.

“Şamanizm”in anaerik dönemde ortaya çıktığı tahmin edilse de tam olarak ne zaman oluştuğu ve ne gibi değişiklikler geçirdiği bilinmemektedir. Son araştırmalar, şamanizmin Türkler’e özgü olmayıp bütün Asya’da hatta bütün dünyada yayıldığını göstermiştir. Dolayısıyla “şamanizm”in başta Orta ve Kuzey Asya halkları olmak üzere Kafkaslar, Hindistan, Çin, Japonya, Endonezya, Malezya, Avustralya, Alaska, Grönland, İzlanda, Kuzey Amerika, Amazon bölgesi, Afrika gibi dünyanın değişik kıta, bölge, halk, topluluk ve toplumlarında var olduğu artık tüm kesimler tarafından kabul edilmektedir.

O zaman “*tam olarak şamanizm nedir ve şaman kimdir?*” soruları akla gelmektedir. Genel anlamda bu kavramlar için net cümleler kurmak zor olsa da Türk halkları için “kam” ve “kamlık” terimlerinin kullanılmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca “kamlık”ın din, “kam”ın da diğer ilahi veya beşeri dinlerdeki gibi bir din adamı olmadığını ifade etmek mümkündür. Türk halklarında (Hakas Türkleri temelinde) “kam” ritüeller düzenleyen, halkın düzenlediği toplu merasimlere katılan, halk hekimi olarak çalışan, fal bakarak geçmişi anlatan ve gelecekte haber veren, tösleri (ruh) olduğunu ve görünmeyen dünyayla irtibata geçtiğini söyleyen çok yönlü insandır. Günlük yaşamlarında sıradan olan bu insanlar ritüeller düzenlerken, insanları tedavi ederken veya fal bakarken başka bir âleme geçmiş gibi görünürler. Kanaatimizce, “kam”ı diğer insanlardan ayıran âlemler-i farikası budur. “Kamlık” ise eski Türklere ait “Gök Tanrı” inancının bazı pratik

yönlerinin uygulandığı bir sistem olarak düşünülebilir. Nitekim Fuzuli Bayat (2006) ve Yaşar Kalafat (2004) da bu kanaatte olduklarını daha önce ifade etmişlerdir.

2.2. “Hurtuyah-Tas”ın Kısa Tarihi

Hakasların bu “kutsal taş”ı üzerine gerek Hakasça gerekse Rusça çok sayıda yazı kaleme alınmıştır (Örn.: Topoyev, 1997; Borgoyakova, 2003; Butanayev, 2003; Kiçiyev, 2004; Yesin, 2010). Yine bu “kutsal anıt” hakkındaki efsane ve mitler de bir kitapta toplanmıştır (Sunçugaşeva, 2013). Yazılı kaynaklarda bu araştırmaların toplamda 132 olduğu ve bu araştırmaların “taş abide” ve “müze”yle ilgili çalışmalar, fotoğraflar, internet yazıları gibi genel başlıklar altında değerlendirildiği görülmektedir (İşenko, 2013). 1772 yılında Hakasya’ya gelen Danil Gotlib Messerşmit, ilk defa “Hurtuyah-Tas” hakkında bir yazı kaleme almış ve bu tarihten sonra bilim dünyası bu “kutsal taş”la tanışmıştır (Sunçugaşeva, 2013: 85).

Bu anıtın 4 bin yıl önceden -III. bin yılın sonları ile II. bin yılın başlarındaki “Okunev Kültürü” dönemi- günümüze kadar korunarak gelen bir anıt olduğu belirtilmektedir (İşenko, 2013: 3). Başka bir kaynakta ise anıtın 4-5 bin yıl önce kurulduğu yazılmaktadır (Sunçugaşeva, 2013: 85). Bu taş anıt, Hakasların en saygın kadim kült taşlarından biri olmuştur. 1953 yılında anıt, stepten Abakan’daki Hakas Ulusal Müzesi’ne taşınmış, 2003 Eylül ayında ise kamu girişimiyle Askiz’deki eski yerine konulmuştur. Müze, Anhakov köyünün 300 m ve Abakan-Akdobırak otoyolunun 80 m kuzeybatısına kurulmuştur (İşenko, 2013: 3).

“İlbek Hurtuyah-Tas” veya “Ulug Hurtuyah-Tas” olarak anılan bu “açık hava müzesi”, Askiz ili sınırları içinde bulunmakta ve Hakas Türkleri için çok önemli bir manevi mekân olarak değerlendirilmektedir. Hakaslar eskiden beri çeşitli vesilelerle buraya uğramakta ve dileklerde bulunmaktadır. Buraya “Tas-İne” (Taş Ana) de denmektedir. Hakasların çok eski zamanlardan bu yana “Tas-İne”ye taptıkları, saygı gösterdikleri ve anıtın kendilerini ve sonraki nesillerini koruması, sağlık getirmesi için ondan medet umduklarını yazılı kaynaklar da kaydetmektedir (Sunçugaşeva, 2013: 85). Askiz Belediyesi tarafından 14 Temmuz 2003 yılında bu taş anıtın etrafı camekânla kapatılmış ve onun içinde bulunduğu geniş arazi ise çitlerle çevrilerek burası bir “açık hava müzesi”ne dönüştürülmüştür. Bu “açık hava müzesi”ne ayrıca görevli olarak Leonid V. Gorbatov adlı bir “kam” da tahsis edilmiştir.

3. “Hurtuyah-Tas”ta Yapılan Ritüellerden Bir Örnek

“Hurtuyah-Tas”, varlığıyla Hakasların manevî ihtiyaçlarına cevap verdiği gibi onların sözlü gelenek eserlerine de yansımış bir mekândır. Onunla ilgili anlatılan efsane ve mitler kaydedilmiş ve hakkında şiirler yazılmıştır (Sunçugaşeva, 2013). Bugün etrafı çitle çevrilen bu mekânda hamile bir kadın figürü bulunmakta ve bu

taş heykel Hakaslar tarafından bereket ve bolluğun simgesi olarak algılanmaktadır. Çocuksuz ailelerin "Tas-İne"ye "kam" ile birlikte gelmesi ve çeşitli şamanistik ritüeller eşliğinde "Tas-İne"den dileklerde bulunması dikkat çekmekte ve "kamlık" ile "açık hava müze"leri arasında kültürel ilişkilerin olduğunu akla getirmektedir.

Nitekim bu satırların yazarı, diğer "açık hava müze"leri olan "Salbık Kurganı"nda ve "Kazanovka Açık Hava Müzesi"nde de bu tarz ritüellerle karşılaşmıştır. Esas itibarıyla, Hakas Türkleri her ne kadar XVII. asırdan itibaren Hristiyanlaştırılmış olsalar da (Tugucekova, 2007: 8) özde hâlâ şamanist kalarak dağ, su, nehir gibi tabiat kültlerini yaşatmakta ve kendileri için kutsal saydıkları bu mekânları "müze"ye veya "açık hava müzesi"ne dönüştürmektedirler.

İşte bunlardan biri olan "Hurtuyah-Tas"ta Aralık 2013 tarihinde çocuksuz iki çiftin, bir "kam" ile birlikte buraya geldiğine ve çocuk sahibi olmaları için kamdan ritüel düzenlemelerine bu satırların yazarı şahit olmuş ve bu ritüeli kaydetmiştir (15.12.2013 tarihli kamera kaydı). İlk çift, iş yerinden tanıdığımız ve bir Hakas olan Georgiy Mihayloviç Şapaşnikov'un oğlu ve geliniydi. İsimleri Sergey ve Natalya idi. Sergey'in eşi Natalya'nın Özbek olduğunu sonradan öğrendik. İkinci çift ise Rus idi. Adları İgor ve İnga idi.

Sabah erkenden Abakan'dan Askiz'e gidilerek şehrin hemen kenarındaki müzeye girildi. Önde Ludmila Vasiliyevna Kobejikova adlı "kam", arkada çiftler olmak üzere ilk önce camekânla etrafı kapatılan "Tas-İne"ye gidildi, etrafında üç kez dönüldü ve ona yiyecekler sunularak dileklerde bulunuldu. Sonra etrafı camekânla kapatılmış olan "Tas-İne"nin hemen yanındaki yuvarlak dairenin içine kurulan taş ocağa odunlar konuldu. Odunlar, "tören ateşi" (Hak. Ot-ine, Rus. koster) için üçgen şeklinde hazırlanarak ocağın içine yerleştirildi. "Tören ateşi"nin doğuya bakan bir kapısı vardı ve ateş buradan yakıldı.

Kam, herkesi daire haline getirerek ve elinde arça ağacının dallarından hazırlanan tütüsüyle herkesi temizleyerek törene hazırlık yapmaya başladı. Ateşin yanmaya ve alevlerin yükselmeye başlamasıyla "ateş iyisi"ne (ot ine) evden getirilen et, süt, yağ, arak, ayran, ekmek ve değişik tatlılar yedirilerek "ateş iyisi" tatmin edilmeye çalışıldı. Daha sonra daire şeklindeki eşler ve Şapaşnikov ateşin etrafında dönmeye başladı. "Kam" ise dairenin dışında ama onlarla birlikte dönüyor, bir taraftan davulunu çalıyor öte taraftan "Tas-İne"den, "ateş iyisi"nden ve ruhlardan çiftlere çocuk vermesi için dua ediyordu. Ancak açık havada olduğumuz ve davulun sesi yüksek olduğu için onun ne dediği tam anlaşılmıyordu.

Tören ateşi sönene kadar bu ritüel devam etti ve ateşin bitiminde yine tütüsüyle tören alanındaki kişiler temizlenerek tören bitirildi. Ancak daha sonra yine "Tas-İne"nin yanına varıldı ve "kam" burada bir daha "Tas-İne"den yardım diledi, ona dualar etti, tekrar yiyecekler sundu. Topluca yine "Tas-İne"nin etrafında üç kez dönüldü. Böylece tören bitti. Şapaşnikov'un oğlu Sergey ilk çocuğu için de burada

böyle bir tören düzenlendiğini söyledi. Rus çiftin ise henüz çocukları yoktu. Bu tören sonucu çocukları olacağına inanıp inanmadıklarını sorunca “*başka bir yolu yok, bu kesinlikle işe yarayacak*” dediler. Yani onların da bu tören neticesinde çocuk sahibi olacaklarına inançları tamdı.

Sonra, tarafımızdan toplu olarak müze gezildi ve buradaki bir görevli hem “Hurtuyah-Tas”ın tarihi hem de müze hakkında bilgi verdi. Müzede Hakasların eski yaşam tarzını yansıtan eşyalar yanında ilginç nesnelere de vardı. “Müze”deki bu rehberlik ve gezi için ziyaretçilerden belli bir ücret alındığını da belirtmek gerekir. Bu ise “kültür”ün pazarlanması ve bir bakıma ekonomiye dönüştürülmesi demektir.

SONUÇ

Kadim zamanlardan bu yana Askiz ilinde bulunan “Hurtuyah-Tas” (Tas-İne) yukarıda da işaret edildiği üzere 2003 yılında etrafı çevrilmiş ve aynı zamanda “açık hava müzesi”ne dönüştürülmüştür. Daha sonra ise Hakas Türklerinin geleneksel yaşam biçimini sergileyen ürünler, eşyalar “çurt” (yurt) denilen geleneksel barınakların içine yerleştirilerek burası müze haline getirilmiştir. Böylece Hakaslar (özellikle şehirde yaşayan) bir yandan “kam” eşliğinde ritüellerle dileklerde bulunurken, öte yandan da atalarının geleneksel kültürünü bu “müze” vasıtasıyla bir daha görmekte dirler. Sonuç olarak Hakas Türklerinin “Hurtuyah-Tas Açık Hava Müzesi” bir yandan müze olarak kullanılmakta, öte taraftan bu müzede “şamanistik tören”ler gerçekleştirilmektedir. Böylelikle, Hakas Türkleri arasında eski zamanlardan beri süregelen ve onların geleneksel kültürünün odak noktasını oluşturan “kamlık” bu müze vasıtasıyla yaşatılmakta ve “kamlık” uygulamalarının canlı kalmasında önemli bir görev üstlenmiş olmaktadır.

KAYNAKÇA

AMURSKİY Oblastnoy, *Krayevedçeskiy Muzei*, Putevoditel, Blagoveşensk 1990.

BAYAT Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

BORGOYAKOVA G., “Vernötsiya li Hurtuyah İney?”, *Askizskiy Trujenik*, 7 August, 2003.

BULKİN V. A.-Çugunov G.İ., “Velikiy Ustyug”, *Pamyatniki Gorodov Rossii*, Putevoditel, Leningrad 1978.

BUTANAYEV V. Ya., “Kult Kamennih İzvayaniy”, *Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya*, Abakan 2003.

FEOKTİSTOVA T. N., *K İstorii Stanovleniya Muzeev v Hakasii*, Hakasskoe Knijnöe İzdatelstvo, Abakan 2006.

Gosudarstvennyy Russkiy Muzei, Jivopis, Moskva 1984a.

Gosudarstvennyy Ermitaj, Jivopis, Moskva 1984b.

İŞENKO A. A., *Ulug Hurtuyah tas: Dostoyanie Pokoleniy/Bibliografiçeskiy Spisok Literaturi*, NB İm. N. G. Domocakova, Abakan 2013.

KALAFAT Yaşar, *Altaylardan Anadolu'ya Kamizm*, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2004.

KIZLASOV İ. L., *Balşoy Salbıkskiy Kurgan*, Otdel Kulturi Hakaskogo Oblispolkoma, Abakan 1985.

KİÇİYEY G., “Hurtuyah İneynin Palazı ba?”, *Hakas Çiri*, 25 Dekabr, 2004.

KOBKO V. V., “Katalog Koleksiy B.O. Pilsudskogo v Primorskom Gosudarstvennom Obyedinennom Muzei im. V.K. Arseneva”, *İzvestiya İnstituta Naslediya Broneslava Pilsudskogo*, No: 2, 1999.

Krupneyşie İstoriçeskie Muzei Stolitsı: Proşloe, Nastoyaşeye, Buduşeye (Publikatsiya Podgotovlena Yu. V. Moçalovoy), Oteçestvenaya İstoriya, No: 3, 2003.

Muzei Hakasii, OOO “Kooperativ Jurnalist”, Abakan 2010 (Hakas Devlet Üniversitesi ve Merkez Kütüphane işbirliğiyle hazırlanmıştır).

ÖZDEMİR Nebi, “Eğlence-Müze İlişkisi ve Türk Eğlence Geleneği Araştırma-Uygulama Merkezi, *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi Sempozyum Bildirileri* (Yay. Haz.: M. Öcal Oğuz, Tuba Saltık Özkan), Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, Ankara 2004.

SEMİĞİN G. Yu. (Proje Sorumlusu), *Entsiklopediya Respubliki Hakasiya*, OOO “Polikor”, Abakan 2007.

SUNÇUGAŞEV K. E., *İlbek Hurtuyah Tas-Çir Suubıstın Sın İnezi*, OOO “Kooperativ Jurnalist”, Abakan 2013.

TOPOYEV İ., “Hurtuyah İney Tas”, *Hakas Çiri*, 26 Aprel, 1997.

TUGUCEKOVA V. N., “Kakomu Bogu Molitsya?”, *Habar/Hakas Çiri* (Röportaj: Olga Şalginova), Vıpusk: 1 (45), 5 Yanvarya 2007.

YESİN Yu., “Veçnie Kamni”, *Tayna Bogov Drevney Stepı*, Abakan 2010.

15.12.2013 tarihli kamera kaydı (Abdülsselam Arvas'ın Özel Arşivi'nde).